

ÜSLUBİYYATIN TƏDRİSİ MƏSƏLƏSİ

Şükufə AĞAKIŞIYEVA,

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Sözlərin ifadəsi də məhz nitq mədəniyyəti və üslubiyyatla bağlı olan məsələdir. Daha dəqiq desək, üslub qaydalarından, normalarından kənar qalan söz və ifadələr mədəni nitq yarada bilməz. Deməli, nitq mədəniyyəti ilə üslubiyyat bir-biri ilə sıx bağlıdır, üslubiyyat olmadan düzgün, dəqiq və ifadəli nitq də mövcud olmaz. Sözlər və cümlələr yalnız məqama müvafiq seçildikdə üslubca düzgün sayılır.

Üslub anlayışının tarixi çox qədimdir. Qədim Yunanıstan və Hindistanda üslub məsələlərindən bəhs edilməsi də üslubiyyatın tarixən qədim olduğunu göstərir.

"Üslubiyyat bütün ifadəlilik vasitələrinin məqsədəuyğun surətdə əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən bir elmdir (4,33). Ədəbi dilin müxtəlif üslublara malik olması onun əsas əlamətidir.

H.Həsənovun bölgüsünə nəzər saldıqda isə funksional üslubların 7 növü ilə tanış oluruq: 1. Ədəbi danışiq üslubu. 2. Bədii üslub. 3. Elmi üslub. 4. Elmi-bədii üslub. 5. Rəsmi-işgüzar üslub. 6. İctimai-publisist üslub. 7. Epistolyar üslub.

Orta məktəb proqramı beş üslub üzərində dayanır: 1. Bədii üslub. 2. Elmi

üslub. 3. Rəsmi-işgüzar üslub. 4. Publisist üslub. 5. Sadə, adi məişət üslubu.

Qeyd etdiyimiz bölgü müəyyən qədər şərti xarakter daşıyır. Dövr və zamanın inkişafı, cəmiyyətdə baş verən yeniliklər, dildə baş verən dəyişikliklər üslubların da qismən dəyişməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, hər bir üslubun tədrisinin də özünəməxsus əhəmiyyəti, üslubi imkanları vardır.

Ən çox inkişaf edən və bütün dövrlərdə aparıcı rol oynayan, eyni zamanda kütləviliyi ilə seçilən üslub bədii üslubdur. Məhz bu cəhətinə görə, ilk olaraq, bədii üslubun tədrisi ilə üslublar sisteminin izahı başlanır. "Bədii üslub ekspressivliyin, emosionallığın, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin məqsədəuyğun şəkildə, əsərin ideya və məzmununa görə seçilmiş sistemdir" (4, 370). Bədii üslubun bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri də var: obrazlılıq, konkretlik, sadəlik, yığcamlıq, söz və ifadələrin seçilib işlədilməsi, fonetik, leksik və qrammatik imkanlardan yaradıcı şəkildə istifadə, emosionallıq, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yerli-yerində istifadə və s.

Bədii və estetik təsiri qüvvətləndirmək, əsərdəki yüksək hissləri ifadə etmək üçün söz və ifadələrin yerli-yerində seçilib işlədilməsi əsasdır. Bədii əsərlərin dilində, canlı danışiqda obrazlılıq yaratmaq üçün daha çox neytral, adi sözlərdən istifadə olunur, çünki bu sözlər məzmunca daha dolğun, mənalı

və daha təsirlidir. Sinonim, antonim sözlərdən nitqdə istifadə qeyd etdiyimiz kimi nitq üslubca zənginləşdirən əsas vasitələrdəndir. Məhz bədii üslubda onlardan istifadə leksik səviyyədə üslub zənginləşməsinə səbəb ola bilər.

*Məqsədim olmamış nə şöhrət, nə şan
Məncə yaratmağa yaranmış insan.
(S. Vurğun)*

Dilin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından düzgün, yerində istifadə nitqin emosionallığını, təsirliliyini üslub cəhətdən daha da artırır, obrazlılığın qüvvətlənməsinə səbəb olur. Bəzən bədii əsərlərdə təsvir olunan hadisələr sanki oxucunun gözü qarşısında baş verir. Bunun üçün söz sənətkarları sözlərdə alliterasiya, assonanslardan istifadə edir.

*Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara
Sağ əlinlə ağ kağıza yaz qara
Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara
Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat.
(Aşıq Ələsgər)*

Nitqdə bədii obrazlılığı artırmaq üçün söz, söz birləşmələri və cümlə sırası da özünəməxsus rol oynayır, bununla da ifadələr daha təsirli və anlaşılın olur.

Bədii üslubda mənanı daha dolğun, təsirli çatdırmaq üçün bəzən ritorik sual cümlələrdən, xitablardan, bədii nidalardan, sadə və yarımçıq cümlələrdə istifadə olunur.

Məktəbdə tədris olunan ikinci üslub elmi üslubdur. Qeyd etdiyimiz kimi, hər bir üslubun özünəməxsus cəhətləri olduğu kimi, elmi üslubda da buna rast gəlirik. Bu üslubun digər üslublardan fərqi odur ki, bu, elmi əsərlərin dilidir və burada hər hansı bir məruzəni çatdırmaq nəzərdə tutulur. Bu üsluba daha

çox terminlilik, məzmun çalarlığı aiddir. Elmi əsər, məruzə və mülahizələrdə bu üslubdan istifadə olunur.

Terminlərin əsərdə işlədilməsi zamanı isə asanlıqla əsərin hansı üslubda, hansı sahədə yazılması haqqında məlumat vermiş olur. Elmi üslubu tədris edərkən ona xas olan məntiq, ardıcılıq, konkretlik kimi əlamətlərin çatdırılması üçün şagirdlərin dərslərdəki təriflər üzərində müşahidələrini təşkil etmək daha faydalı olar. Çünki təriflərdə bu xüsusiyyətlər öz əksini daha qabarıq tapır. Məsələn: "İki və daha artıq sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsinə söz birləşməsi deyilir". Bu tərifdə konkret olaraq üç mühüm xüsusiyyət öz əksini tapıb: a) söz birləşməsi iki sözün birləşməsi yolu ilə yaranır b) bu sözlər həm mənacə bir-biri ilə əlaqəli olmalı, həm də müəyyən qrammatik vasitələrlə bağlanmalıdır. Müəllim hər hansı belə bir tərif üzərinə izah verdikdən sonra şagirdlər özləri də müxtəlif təriflər söyləyir, onları məntiqilik, konkretlik baxımından şərh edirlər. Bu üsul həm də fəndaxili əlaqəyə yol açmış olur.

Tədrisi mühüm olan üslublardan biri də rəsmi-ışğuzar üslubdur. Bu üsluba rəsmi və ışğuzar sənədlərin dili daxildir. Rəsmi-ışğuzar üslub dövlətçilik, müstəqillik ənənələri ilə bağlıdır. Bu üslub tarixi təkamül prosesində formalaşmış standart formalardan kənara çıxmadığına görə burada arxaik leksika, köhnə sintaktik konstruksiyalar uzun zaman mühafizə olunur.

Rəsmi-ışğuzar üslub rəsmi dövlət sənədlərinin yazıldığı mətnlərlə əlaqədar olub əsas vəzifəsi dövlət və ictimai idarələrin bir-biri ilə və onların əhali ilə

əlaqəsi haqqında məlumat verməkdir. Bu üslub xüsusi leksikaya, sabit formula malik olması, ifadə etmənin lakonikliyi, yığcamlığı, fikrin dəqiq verilməsi ilə səciyyələnir. Sözlər işlədilməsinə görə elmi üslubla oxşarlıq təşkil edir, yəni burada da sözlərin həqiqi və dəqiq mənası verilir. Digər üslublardan bir fərqli cəhəti də yalnız yazılı formada olmasıdır, şifahi forması yoxdur. Rəsmi-ışğuzar üslubun tədrisi şagirdlərin rəsmi və ışğuzar sənədləri ayıra bilmələri və onlar üçün lazım olan əməli nitq nümunələrini tərtib etməyi bacarmaları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rəsmi sənədlərə fərman, sərəncam, əmr, bəyanat, qanun, diplom, akt, qətnamə və s. daxil olduğu halda ışğuzar sənədlərə akt, tərcüməyi-hal, hesabat, ərizə, izahat, vəkəlatnamə və s. sənədlər aid edilir. Rəsmi sənədləri bir qayda olaraq mütəxəssislər tərtib etdiyi halda ışğuzar sənədlərin müəyyən bir hissəsini hər bir şəxs özü hazırlaya bilər. Ancaq bununla yanaşı çox vaxt ışğuzar sənədləri yazmaq üçün də hazır formalar tərtib olunur.

Rəsmi və ışğuzar sənədlərin xüsusiyyətləri, fərqli cəhətləri, özünəməxsus əlamətləri qeyd olunduqdan sonra əməli yazı nümunələri ilə şagirdləri tanış etmək lazımdır. ışğuzar sənədin tərtibi qaydasını bilmək orta məktəbi bitirən hər bir şagirdin üzərinə düşən vəzifələrdən biridir. Əməli yazıların ilkin elementlərinə ibtidai sinifdən başlayaraq yer verilməli, opta məktəbi bitirən şagirdlər sərbəst olaraq bütün əməli yazı növlərindən istifadə etməyi bacarmalıdır. Ancaq aparılan müşahidələrə əsasən demək olar ki, məktəbi bitirən

şagirdlərin əksəriyyəti sadə əməli yazı nümunəsini yazmaq bacarmır və yaxud çətinlik çəkirlər.

Publisistik üslub emosionallıq, obrazlılıq cəhətdən bədii üsluba oxşarlıq təşkil edir. Hər kəs tərəfindən oxunması və ya dinlənməsi nəzərdə tutulduğu üçün kütləvilik, səfərbəredicilik, cəlbedicilik kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan bu üslubdan kütləvi informasiya vasitələrində, müraciətlərdə, sosial-siyasi təbliğatlarda daha çox istifadə olunur. Orta məktəb dərslərində publisistik üslubun həm də "mətbuat dili", "qəzet dili", "elmi-kütləvi dil", "televiziya dili" adlandırılması haqqında da məlumat verilir. Digər üslublardan kimi, publisistik üslub haqqında məlumat verildikən onun şifahi və yazılı formaları haqqında da danışılmışdır. Bu üslub XIX yüzilliyin ikinci yarısında formalaşmağa başlamış, ən yüksək dövrü isə "Əkinçi" qəzetinin nəşr olunması dövrünə təsadüf edir.

Şifahi publisistika radio və televiziyanın dilidir. Yazılı dilə isə qəzet və jurnalların dili aid edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi və yazılı publisistik dil bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu cəhətləri qeyd edərkən şagirdləri praktik nümunələr üzərində işlətmək lazımdır.

Dərsləklərdə bununla əlaqəli publisistik üslubun üç növü qeyd olunmuşdur: bədii-publisistik dil; elmi-publisistik dil; rəsmi-publisistik dil.

Bədii-publisistik dilə yazıçıların müəyyən qədər obrazlı publisistikasının dil-üslub təzahürü daxildir.

"Elmi-publisistik dil dedikdə müxtəlif elm sahələrinə, siyasətə, dinə və s.

məxsus publisistik məqalələrin, kitabların dili nəzərdə tutulur. Bu üslubda yazılmış əsərlərdə yalnız müəyyən bir siyasi məsələni izah etməklə kifayətlənilmiş, həm də geniş xalq kütlələrini ələ ala bilmək məqsədi ilə publisistikanın ən bariz cəhətlərindən istifadə edilir" (4, 391). Rəsmi-publisist dil bilavasitə publisistik məzmun daşıyan hər hansı rəsmi, yaxud işgüzar sənədin dilidir.

Publisistik üslubun özünəməxsus cəhətlərini qeyd etməklə yanaşı şagirdləri publisist sənədlər üzərində işlətmək və ya müxtəlif nümunələr içərisindən publisist üsluba aid olanların seçilməsi kimi tapşırıqlar üzərində işləmək lazımdır. Publisist üslubdan daha çox ictimai tədbirlərdə, sinifdənkənar və məktəbdən xaric işlərdə istifadə edilməlidir. Bu işdə daha çox humanitar fənləri tədris edən müəllimlə, sinif rəhbərləri, məktəb divar qəzetinin redaktorları, məktəb radio qovşağının aparıcıları şagirdlərə kömək göstərməlidir.

Funksional üslublar içərisində sonuncu tədris olunan üslub məişət üslubudur. Məişət üslubu canlı danışmaq üslubu olduğu üçün xalq danışmaq dilinə ən yaxın üslub hesab olunur. Ancaq müəllim məişət üslubu haqqında məlumat verərkən bu üslubun da özünə-

məxsus xüsusiyyətləri olduğunu, loru danışmaqdan və dialektlərdən fərqləndiyini də qeyd etməlidir. Məişət üslubunun əsas əlamətləri sərbəstlik və təbiilik hesab olunsa da bu üslubda da digər üslublarda olduğu kimi ədəbi dilin bir çox qaydalarına əməl olunması vacib şərtidir.

Azərbaycan dilinin öyrədilməsi prosesində funksional üslublar üzərində aparılan nəzəri və praktik terminlərin əlaqələndirilməsi nitqin üslubi baxımdan düzgün formalaşmasını təmin edir. Funksional üslublar, onların xarakterik cəhətlərini sxematik və quru şəkildə izahı ilə yanaşı dərslərin daha fəal təşkili üçün yeni təlim metodlarından istifadə edilməsi müsbət nəticələr verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə. *Orta ümümtəhsil məktəblərinin V-VIII siniflərində Azərbaycan dilindən proqram materiallarının planlaşdırılması*, // *Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi*. Bakı, № 1, 1998, s. 54-63.

2. Bəliyev H. *Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. Bakı, Maarif, 2014.

3. Əfəndiyeva T. *Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri*. Bakı, Nurlan, 2007.

4. Həsənov H. *Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları*. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2003.